

դրում է Ֆ. Էնգելսը, — այդպիսով, դավանակից էին ռուսներին, իսկ նրանց թվում սլավոնները՝ սերբերն ու բուլղարները նաև նրանց ցեղակիցներն են։ Այդ իսկ պատճառով էլ բավական էր, որ Ռուսաստանը հայտարարեր ճնշված ուղղափառ եկեղեցիին ու ստրկացված սլավոնությունը պաշտպանելու իր կոչման մասին, որպեսզի այստեղ ազատագրության քողի տակ նվաճումներ կատարելու համար հողը արդեն պատրաստ լիներ։ Ծիշտ այդպես էլ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ թուրքական տիրապետության տակ գտնվում էին քրիստոնեական փոքր պետություններ ու քրիստոնեություն դավանող հայեր, որոնց նկատմամբ ցարիզմը կարող էր իրեն «ազատարար» հռչակել⁴։ Անկախ ցարիզմի նվաճողական նպատակներից, այդ ժողովուրդների նկատմամբ նրա վարած «հովանավորման» քաղաքականությունը, ինչպես նաև պատերազմների միջոցով Թուրքիայի ռազմական հզորության թուլացումը օբյեկտիվորեն աշխուժացնում էր թուրքահայատակ քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական շարժումները և Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքի ջերմ զգացմունքներ արթնացնում նրանց մեջ։ Այս, ինչպես և ռուսական զենքի միջոցով Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, մեծ հույսեր էին ներշնչում նաև արևմտահայ զանգվածներին։ Նրանց մեջ գնալով ուժեղանում էր իրենց գոյատևման համար ակտիվ պայքարի դիմելու վճռականությունը։ Դրա անմոռաց օրինակը տվեցին Տավրոսյան լեռների քաջակորով զավակները՝ զեյթունցիները, որոնք իրենց անձնազոհ պայքարով հասել էին յուրօրինակ ինքնավարության։ XIX դարի քսանական թվականների առաջին կեսին հայերի ինքնապաշտպանական զինված ելույթներ տեղի ունեցան նաև Բայազետի, Սասունի և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք այլ զավառներում։

2. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅՆՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ

Ռուսաստանի համար նպաստավոր իրադրության պայմաններում՝ 1828 թ. ապրիլի 14 (26) — ին սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը՝ Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներով։

Ռուսական հրամանատարությունը Կովկասյան ճակատում իր զլխավոր խնդիրն էր համարում՝ գրավել Փոթին ու Անապան, ամրանալ Սև ծովի արևելյան ափերին, տեր դառնալ Կարսին, Ախալքալաքին, Ախալցխային, Բայազետին և այդպիսով անվտանգ դարձնել կայսրության հարավային սահմանները։ Բացի այդ, Կովկասյան ռազմաճակատում, ակտիվ գործողությունների միջոցով ռուսական հրամանատարությունը ձգտում էր ջլատել թուրքական բանակը և թույլ չտալ հակառակորդին խոշոր ուժեր կուտակել պատերազմի զլխավոր՝ Դանուբ-բալկանյան ռազմաճակատում։

1828 թ. ապրիլին ռուսական բանակը (կազմված 92 հազար մարդուց), Պ. Վիտգենշտեյնի հրամանատարությամբ, անցավ Պրուտ գետը և դրավեց Դանուբյան իշխանությունները, իսկ Կովկասյան ճակատում ռուսական զոր-

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 22, стр. 17.

քերը հարձակողական գործողություններ սկսեցին հունիսի կեսերին: Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմական գործողությունների զլխավոր ասպարեզ դարձան Կարսի, Ախալցխայի, Բայազետի, Էրզրումի (Կարինի), և Վանի փաշայությունների տերիտորիաները, որոնց բնակչության հիմնական մասը հայերն էին: Այս հանգամանքը ռուսական զորքերի համար խիստ դրական հետևանք ունեցավ, որովհետև արևմտահայերը, թուրքական տիրապետությունից իրենց ազատագրության ելքը կապելով Ռուսաստանի հետ, ամենուրեք Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերին դիմավորում էին մեծ սիրով և գործուն օգնություն էին ցույց տալիս⁵:

Պատերազմական գործողությունների առաջին իսկ օրերին Կովկասյան ճակատում ռուսական հրամանատարությունը խնդիր դրեց սրընթաց գործով գրավել ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Կարս քաղաքը և նրա հռչակավոր ամրոցը: Կովկասյան կորպուսի զորամասերը (հայ աշխարհազորայինների հետ միասին շուրջ 14 հազար մարդ) հունիսի 14-ին անցան Ախուրյան գետը և ձեռնամուխ եղան այդ խնդրի իրագործմանը:

Ռուսական բանակի առաջխաղացումը դեպի Կարս եռանդուն պայքարի հանեց նաև արևելահայ զանգվածներին: Ճակատ մեկնելու համար կազմակերպվում էին հայկական աշխարհազորային նոր ջոկատներ: Նկատի ունենալով ռուս-պարսկական առաջին և երկրորդ պատերազմների ժամանակ հայկական աշխարհազորային ջոկատների խաղացած կարևոր դերը, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը սիրով ընդառաջում էր հայերի նախաձեռնությունը, որովհետև Կովկասյան ռազմաճակատում հակառակորդը քանակապես գերակշռում էր ռուսական ուժերին: Եթե Կովկասյան ռազմաճակատում ակտիվ հարձակողական գործողությունների համար Թուրքիան 40 հազարից ավելի զորք ուներ, ապա ռուսները՝ Կովկասում ունեցած 49 հազար զորքից Թուրքիայի դեմ հարձակողական գործողություններ վարելու համար կարող էին դուրս բերել միայն շուրջ 14 հազար զինվոր⁶: Մնացած զորամասերը զբաղված էին երկրամասի սահմանային շրջանների պաշտպանությունով: Այս իրադրության մեջ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, ընդառաջելով հայերի ցանկությանը, դեռևս պատերազմի նախօրյակին ձեռնամուխ եղավ Երևանի ու նրա շրջակայքի հայերից կամավորական աշխարհազորային ջոկատների ձևավորմանը: 1828 թ. փետրվարին Երևանում ստեղծվեց 400 հայերից բաղկացած «Հայկական հեծյալ գունդ» և «Հայկական հետևակային գումարտակ» (800 հոգի)⁷: Խաղաղ ժամանակ, մարզի սահմանների պահպանման համար սրանք պահակային ծառայություն էին կատարում, իսկ ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելուն պես մեկնեցին ռազմաճակատ: Պատերազմի ընթացքում աշխարհազորային նոր ջոկատներ կազմակերպվեցին ինչպես Հայկական մարզի, այնպես էլ Կովկասի հայաբնակ մյուս շրջ-

⁵ Տե՛ս «История военных действий в Азиатской Турции в 1828—1829 годах», ч. 1, Варшава, 1843, стр. 76—77 и пос.

⁶ Տե՛ս Н. И. Сухотин. Периоды войн, не вошедшие в 1, 2 и 3 части обзора войн России от Петра Великого до наших дней, 1897, ч. IV, кн. 1, стр. 340—341.

⁷ Տե՛ս ՍՄՇՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4334, քթ. 8—9, 12—13:

շաննների հայերից: Միայն Հայկական մարզից ռազմաճակատ մեկնեցին շուրջ երեք հազար հայ աշխարհազորայիններ⁸:

Կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերը հունիսի 20-ին ընդհուպ մոտեցան Կարսին և պաշարեցին նրա բերդը: Թուրքական հրամանատարությունը մեծ հույսեր էր կապում Կարսի բերդի հետ, որովհետև իր բնական հարմար դիրքով և տարիներ շարունակ ֆրանսիական ու անգլիական ռազմական ինժեներների օգնությամբ կառուցած արհեստական ամրություններով ամրացված լինելով, այն համարվում էր ժամանակի անառիկ ամրոցներից մեկը: Բերդի պաշտպանությունը հանձնված էր 11 հազարանոց կայազորին, որն իր տրամադրության տակ ուներ 151 թնդանոթ: Պաշարված Կարսին մեծաթիվ բանակով օգնության էր շտապում Կիոս-Մամեդ փաշան: Սակայն, որքան էլ Կարսի բերդը անառիկ ամրոցի անուն էր հանել, այնուամենայնիվ չդիմացավ ռուսական զորամասերի հուժկու գործերին: Հունիսի 23-ի վաղ առավոտյան Կարսի թուրքական կայազորը Մահմեդ-էմին փաշայի գլխավորությամբ հարկադրված եղավ անձնատուր լինել, իսկ Կիոս-Մամեդ փաշայի զորաբանակը, լսելով Կարսի անկման լուրը, նահանջեց և սկսեց նախապատրաստվել՝ կանխելու ռուսական բանակի հետագա առաջխաղացումը:

Կարսի գրավմանը մեծ օգնություն ցույց տվեցին ինչպես Արեւելյան Հայաստանից եկած և Կովկասյան կորպուսի կազմում գործող հայկական աշխարհազորային ջոկատները, այնպես էլ Կարսի հայերը: Պաշարման օրերին բերդապահ թուրքական կայազորի հրամանատարությունը զինել էր զենք կրելու ընդունակ հայ տղամարդկանց՝ բերդի պաշտպանության համար նրանց օգտագործելու նպատակով: Սակայն կովի թեժ պահին նրանցից շատերը միացան ռուսներին և զենքը ուղղեցին թուրքերի դեմ, իսկ բերդում մնացածները, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, ռուսներին օգնում էին, ինչով կարող էին⁹:

Կարսի անկումով թուրքերը զրկվեցին մի հզոր ամրոցից, որը կոչված էր ոչ միայն պաշտպանական դեր խաղալու, այլև անհրաժեշտության դեպքում օգտագործվելու որպես ռազմական հենակետ՝ Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Բացի այդ, գրավելով Կարսը, Կովկասյան կորպուսի զորամասերը թուրքական բանակը ետ շարտեցին ռուսական սահմանազլխից և ճանապարհ բացեցին դեպի Ախալքալաք, Ախալցխա, ապա էրզրում:

Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, Կարսի պաշտպանությունը վստահելով հատուկ կայազորի, մնացած ուժերը (9 հազար զորք՝ 48 հրանոթով) շարժեց դեպի Ախալքալաք—Ախալցխա: Սակայն Կիոս-Մամեդ փաշայի բանակին Ախալքալաք—Ախալցխային օգնության հասնելու հնարավորությունից զրկելու համար դիմեց ռազմական խորամանկության: Ռուսական հրամանատարությունն, անցնելով ճարպիկ զորաշարժի, այնպիսի տպավորություն ստեղծեց, թե իբր նպատակ ունի շարժվել ոչ թե Ախալքալաք—

⁸ Տե՛ս Ա. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 453:

⁹ Տե՛ս В. Потто, Кавказская война..., т. IV, вып. II, Тифлис, 1887, стр. 64.

Ախալցխա ուղղությամբ, այլ դեպի էրզրում, Կիոս-Մամեդ փաշան, հավատալով դրան, իր բանակը շտապ ետ է քաշում՝ էրզրում տանող ճանապարհը պաշտպանելու։ Օգտվելով դրանից, ռուսական կորպուսը հուլիսի 23-ին արագորեն մոտեցավ Ախալքալաքին և սրբնթաց գրոհով գրավեց այն։ Ամրոցի թուրքական կայազորի զինվորների մի մասը դիմեց փախուստի, իսկ 390 զինվորներ գերի հանձնվեցին։ Ախալքալաքից անմիջապես հետո, հուլիսի 26-ին, Կովկասյան կորպուսի զորամասերը նույնպիսի հաջողությամբ գրավում են նաև Խերթվիսի ամրոցը։

Ամրապնդելով ձեռք բերած հաջողությունները, համալրվելով վրաստանից օգնության եկած 2500 զինվորներով, օգոստոսի 5-ին ռուսական բանակը պաշարեց Ախալցխան։ Նույն ժամանակամիջոցին Ախալցխային էր մոտեցել և նրա մոտակայքում ճամբար դրել Կիոս-Մամեդ փաշայի բանակը։

Ուստի Ախալցխայի գրավման համար նախ անհրաժեշտ եղավ ջախջախել և ետ մղել նրան օգնության շտապող Կիոս-Մամեդ փաշայի ուժերը։ Այդ նպատակով, օգոստոսի 9-ին, ռուսական կորպուսը գրոհում է թշնամու ճամբարը։ Արյունահեղ ճակատամարտն ավարտվում է ռուսների հաղթանակով։ Թուրքական ջախջախված բանակը դիմում է փախուստի։

Օգոստոսի 10-ին Կովկասյան կորպուսի զորամասերը սկսում են Ախալցխայի բերդի գլխավոր գրոհը։ Ռուսական հրետանին հինգ օր շարունակ ուժերակոծում էր բերդը, իսկ հետևակը՝ գնալով սեղմում պաշարման օղակը։ Կորցնելով Կարսը և Ախալքալաքը, թուրքական հրամանատարությունն իր հույսերը կապել էր Ախալցխայի բերդի հետ, որը պաշտպանության համար նույնպես ուներ հարմար ամրություններ և ուժեղ կայազոր (10 հազար զինվոր)։ Սրան միացել էր նաև Կիոս-Մամեդ փաշան՝ իր ջախջախված բանակից մնացած 5000 զինվորներով, և մեծ ճիգեր էր գործադրում ամեն գնով պաշտպանելու բերդը։ Սակայն այս անգամ ևս թուրքերի դիմադրությունը ապարդյուն անցավ։ Օգոստոսի 15-ի արյունահեղ ճակատամարտից հետո ռուսական կորպուսին հաջողվում է գրավել Ախալցխան։ Յոթ օր անց, օգոստոսի 22-ին, ռուսական զորքերը գրավում են նաև Արդահանը։

Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Խերթվիսի և Արդահանի գրավման մարտերին Կովկասյան կորպուսի զորամասերին լուրջ օգնություն ցույց տվեցին հայերը։ Կարսի գրավումից հետո տեղի հայերից ձևավորվեց հետևակային դումարտակ և 800 մարդուց կազմված հեծյալ աշխարհազորային ջոկատ¹⁰, որոնք իրենց մասնակցությունը բերեցին ռուսական կորպուսի հարձակողական գործողություններին։ Ախալցխայի գրավման համար մղված մարտերում ցուցաբերած արիությամբ աչքի ընկան 70 հայերից կազմված կամավորական ջոկատը¹¹, ինչպես և Ախալցխայի շատ հայեր ու վրացիներ։

Այն ժամանակ, երբ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերը, գրավելով Կարսը, Ախալքալաքը, Ախալցխան ու Արդահանը, զբաղված էին ձեռք բերած հաղթանակը ամրապնդելու գործով, Հայկական մարզի կառավարիչ գեներալ Ա. Ճավճավաձեի հրամանատարության տակ գտնվող զորագունդը,

10 Տե՛ս ՍՄՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 1019, ք. 3, գ. 4644, ք. 72։

11 Նույն տեղում, գ. 4644, ք. 203—204։

դուրս գալով Երևանից, հարձակողական գործողություններ սկսեց Բայազետի ուղղությամբ։ Ա. Ճավճավաձեի գլխավորած զորագունդը, որի կազմում էր Երևանի 400 հայերից ու ադրբեջանցիներից կազմված աշխարհազորային չոկատը¹², օգոստոսի 27-ին Բայազետի մոտ պարտության մատնելով թուրքական առաջապահ ուժերին, հարկադրեց նրանց փախուստի դիմել։ Ռուսական զորագնդին համակողմանի օգնություն էին ցույց տալիս Բայազետի ու նրա շրջակայքի հայերը։ Պաշարված Բայազետի կայազորի վիճակը գնալով ծանրանում է։ Մի կողմից ռուսական հրետանու և հետևակի անընդմեջ գրոհները, մյուս կողմից տեղի հայերի ճնշումը հարկադրեցին թուրքական կայազորին, քուրդ Բահլյուզ փաշայի գլխավորությամբ, օգոստոսի 28-ին անձնատուր լինել։ Բայազետից հետո գննեցավ Ա. Ճավճավաձեի գլխավորած զորքերը գրավում են Դիադինը, իսկ սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը։

1828 թ. ամառվա ամիսներին ռազմական գործողությունները զարգանում էին հօգուտ ռուսների նաև մերձսևծովյան շրջանում։ Առանձնացված ռուսական հատուկ զորամասերը Սև ծովի ափերին գրավում են Անապան, Սուխումը և Փոթին։ Այսպիսով, 1828 թ. ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում ավարտվեցին ռուսական զինքի փայլուն հաղթանակով։

Ռուսական բանակները 1828 թ. զգալի հաջողությունների հասան նաև Բալկանյան ռազմաճակատում։ Կոտրելով հակառակորդի բանակապես զերակշիռ ուժերի դիմադրությունը (ռուսների 92 հազար զորքի դեմ թուրքերը դուրս բերեցին 127 հազար), նրանք 1828 թ. հունիսի 17-ին գրավեցին Բրաիլը, իսկ հոկտեմբերի 10-ին՝ Վառնան։

* * *

Ի հակակշիռ ռուսական բանակների 1828 թ. ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների, եվրոպական մեծ տեղությունները դիմում են Ռուսաստանի նկատմամբ ակտիվ հակազործողությունների։ Ավստրիան արագորեն սկսեց զինվել՝ անհրաժեշտության դեպքում Դանուբյան իշխանությունները ներխուժելու համար, իսկ անգլիական կառավարությունը, թեպետ կաշկանդված 1827 թ. Լոնդոնյան համաձայնագրով, այնուամենայնիվ չէր թաքցնում իր համակրանքը թուրքերի նկատմամբ։ Եթե Նավարինի նշանավոր ճակատամարտից անմիջապես հետո անգլիական կառավարությունը շտապում էր Թուրքիային խոնարհաբար «ափսոսանք» հայտնել, թե «Նավարինի ճակատամարտը լուկ մի շնախատեսված դժբախտ պատահականություն էր», ապա այժմ լիովին պարզ էր դառնում այդ «ափսոսանքի» պատճառը։ Անգլիան Արևելքում իր ազդեցության տարածման և ուժեղացման համար հաճախ է Ռուսաստանի դեմ հանել Թուրքիային։ 1828 թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ ռուսական բանակների ձեռք բերած հաջողությունները հակադրվում էին Անգլիայի շահերին, դրա համար վերջինս ամեն կերպ ջանում էր փոխել պատերազմի ընթացքը։ Անգլիական դիվանագետները դիմում էին նորանոր խարդավանքների՝ Պարսկաստանին Ռուսաստանի դեմ վերստին

¹² Տե՛ս ՄՄՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4644, ք. 266, 267—269.

պատերազմի մեջ ներքաշելու համար, անգամ ջանում էին թուրք-պարսկական ռազմական դաշինք ստեղծել: Պարսկաստանում անգլիական դիվանագետների վարած հակառուսական փառաքականության մասին գեներալ Պասկևիչը 1828 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը Նեսսեթրոգին գրում էր. «անգլիական մինիստրությունը, որը Մալկոմի դեսպանության ժամանակներից ի վեր պարսկական արքունիքում իր ազդեցությունը պահպանելու համար ծախսել է մեր դրամով 75 միլիոն, չի խնայի ևս մի քանի տասնյակ միլիոն, որպեսզի մեր դեմ զինի Պարսկաստանին և նրան հաջողությամբ գործելու միջոցներ տրամադրի»¹³:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև նոր պատերազմ բորբոքելու նպատակով էր, որ անգլիական գործակալները և նրանց հարած պարսկական խաները 1829 թ. փետրվարի 11-ին (հ. տ. հունվարի 30-ին) Թեհրանում կազմակերպեցին պարսկական խաժամուժի հարձակումը ռուսական դեսպանատան վրա, որի ժամանակ զոհվեց ռուսական դեսպան Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, ոչնչացվեց դեսպանության ամբողջ անձնակազմը և 32 կազակներից բաղկացած պահակախումբը: Պատահաբար փրկվեցին դեսպանության առաջին քարտուղար Ի. Մալցևը, թարգմանիչ Մելիքովը և դեսպանատան մի քանի սպասարկողներ: Անգլիական դիվանագետները շատ ջանքեր թափեցին, որպեսզի օխտին իրենց մասնակցությունը այդ ամոթալի ակտին, սակայն դա նրանց չհաջողվեց: Ռուսական դեսպանության վրա կատարված հարձակման հանդամանքների մասին ստացված առաջին իսկ տեղեկությունների հիման վրա գեներալ Պասկևիչը Նեսսեթրոգին գրում էր. «անգլիացիները անմասն չեն եղել Թեհրանում բռնկված խռովությանը... որովհետև նրանք անտարբեր չէին նայում Պարսկաստանում մեր մինիստրության գերազանցությանը և իրենց սեփական ազդեցության ոչնչացմանը»¹⁴:

Կովկասյան կորպուսում ծառայության, մասնավորապես Պարսկաստանում ռուսական դեսպանի պաշտոնում եղած ժամանակաշրջանում Ա. Գրիբոյեդովի՝ հայերի հանդեպ անեցած ջերմ հոգատարությունը հայկական լայն շրջաններում առաջ էր բերել խոր հարգանքի ու երախտագիտության զգացում: Ահա թե ինչու Գրիբոյեդովի ողբերգական մահը ծանր վիշտ պատճառեց հայերին: Այդ շատ անգամ են գոհունակությամբ նշել հենց իրենք՝ Գրիբոյեդովի մերձավոր բարեկամներն ու պաշտոնակիցները: Նկարագրելով թավրիզում Ա. Ս. Գրիբոյեդովի հոգեհանգստի արարողությունը, ռուսական հյուպատոս Ամբուրգերը գրում էր. «Չափազանց շատ ժողովուրդ կար՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, որոնք կարծես բոլորն էլ խորապես վշտակցում էին հանգուցյալի դժբախտ ճակատագրին, նրանց մեջ հաճախ լսվում էին բարձրաձայն հեծկտանքներ: Կանայք մինչև երեկո չէին հեռանում եկեղեցուց, միայն պետք է նշել, որ դրանք մեծ մասամբ հայեր էին, իսկ նման վշտակցությունը, իհարկե, պատիվ է բերում այդ ժողովրդին»¹⁵:

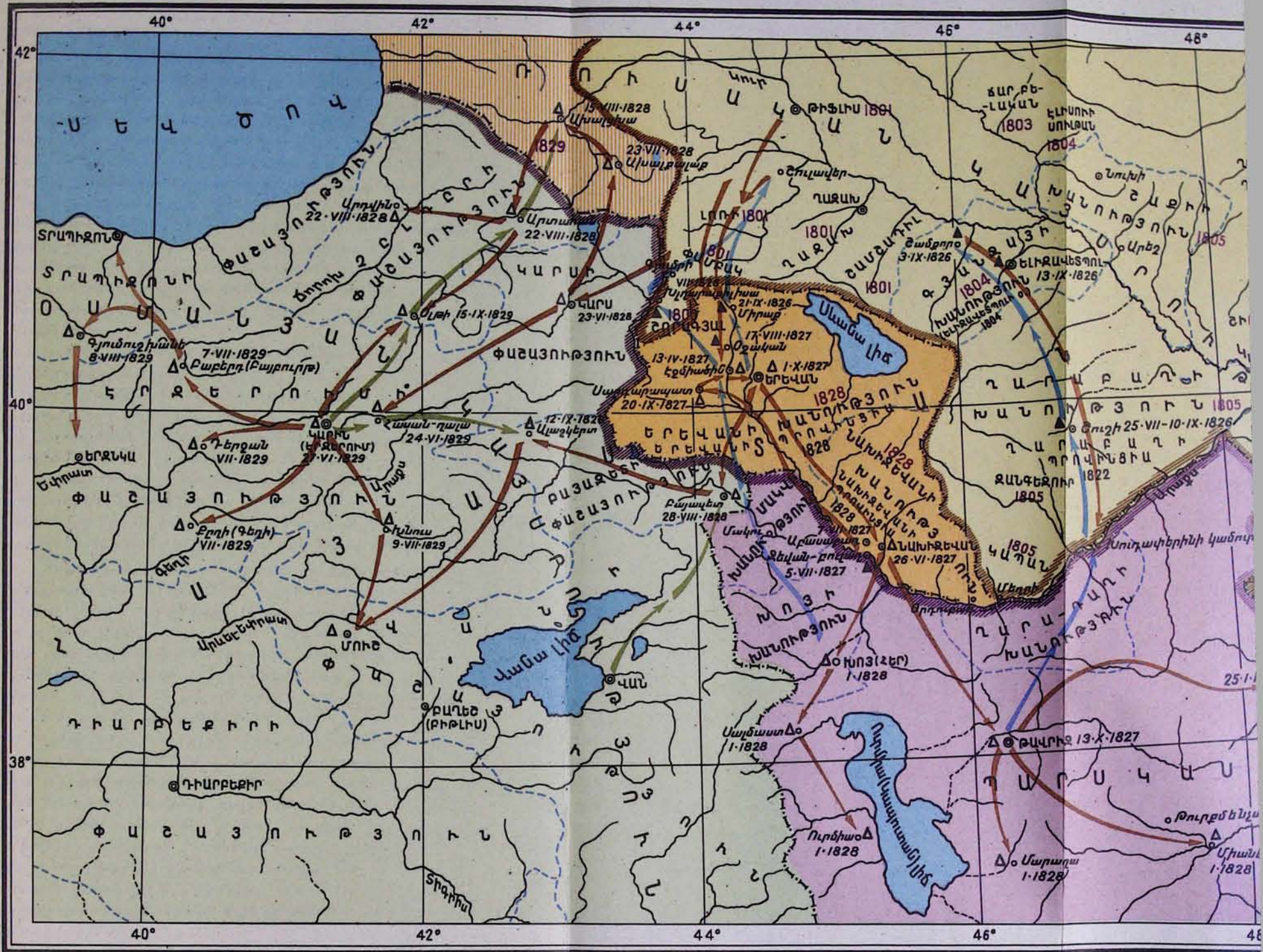
Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև նոր պատերազմ բորբոքելու և

¹³ АКАК, т. VII, стр. 667.

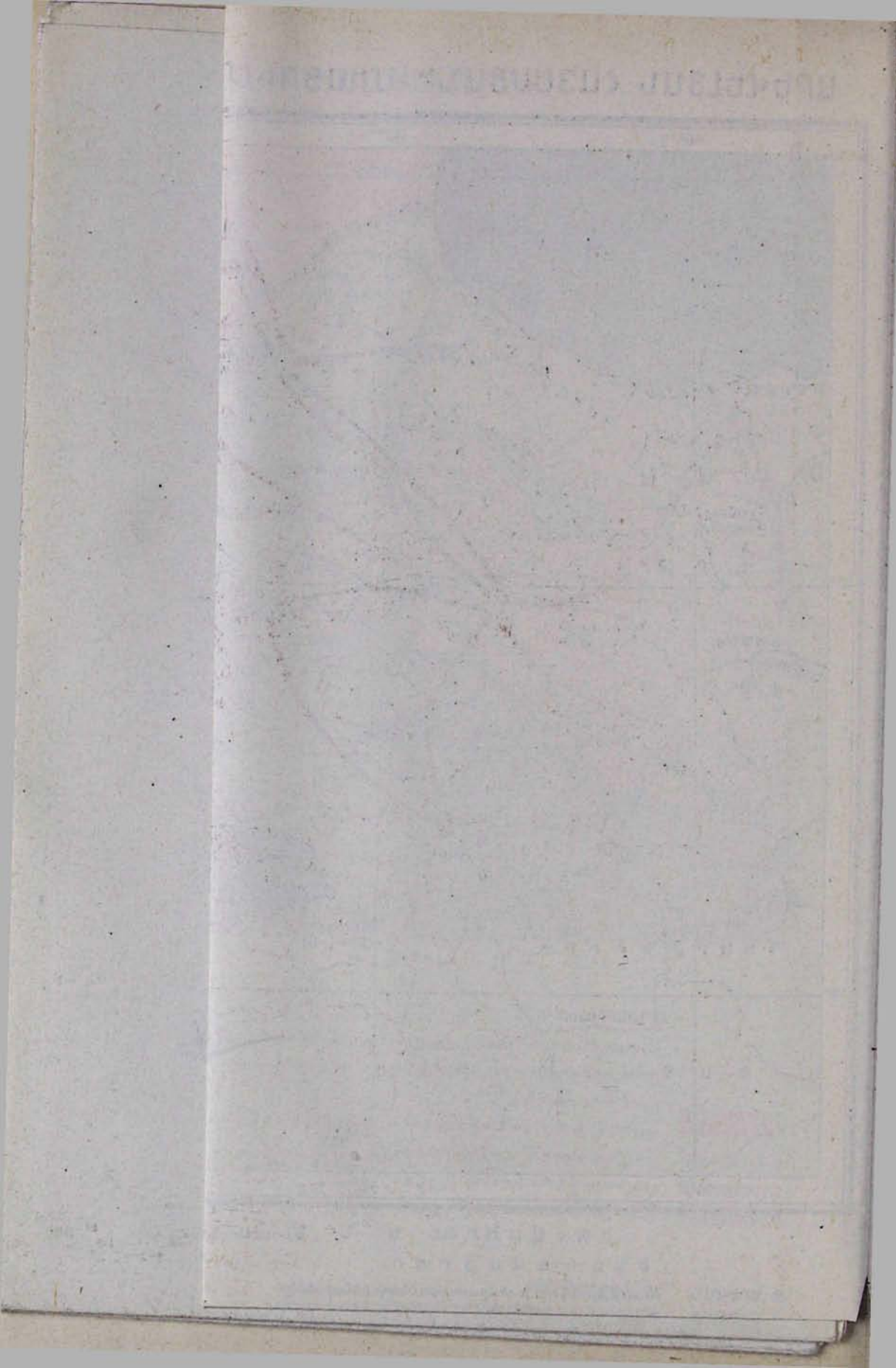
¹⁴ Նույն տեղում, էջ 674.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 697.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

- Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Ն Շ Ա Ն Ն Ե Ր Հայ ժող. պատմ. հատ. V
- Բ Ն Ա Կ Ա Վ Ա Յ Ր Ե Ր**
- ԵՐԵՎԱՆ Խանությունների և փառապաշտոնների կենտրոններ
 - ԵՐՋՆԿԱ Գավառների, օկրուգների, սանջակների կենտրոններ
 - ԽՆՈՒ Այլ բնակավայրեր
- Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ն Ե Ր**
- Ռուսական կայսրության 1826 թ.
 - Ռուսական կայսրության 1829 թ.
 - Խանությունների, փառապաշտոնների
 - Թուրքմենչայի պայմանագրով (10·II·1828) Ռուսաստանին միացված տարածքը
 - Ադրիանապոլսի պայմանագրով (2·IX·1829) Օսմանյան կայսրությանը միացված գավառները
- 1805** Խանությունների և ֆեոդալական իշխանությունների Ռուսաստանին միացման տարեթվերը (1801-1813 թթ.)
- 1822** Ռուսական վարչակարգի հաստատման տարեթվերը Զորքերի շարժման ուղղությունները
- Ռուսական
 - Թուրքական
 - Պարսկական
- 21·IX·1826 թ. ▲ Ռազմական գործողությունների վայրերը և ժամանակը
- 1·X·1827 թ. ▲ Ռուսական զորքերի կողմից խոշոր բնակավայրերի և բերդերի գրավման ժամանակը

Ռուսաստանի դեմ թուրք-պարսկական ռազմական դաշինք ստեղծելու անգլիական դիվանագետների փորձերը ձախողվեցին: 1829 թ. գարնանը թուրքական բանակների դեմ ռուսական զորքերի տարած նոր հաղթանակները սթափեցրին Ֆաթհ-Ալի շահին, զգալ տալով, որ Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմը կործանարար կլինի Պարսկաստանի համար, ուստի նա շտապեց նիկոլայ I-ին թանկարժեք նվեր ուղարկել, որ հայտնի է «շահ ամաստ» անունով, պաշտոնապես ներողություն խնդրեց ռուսական դեսպանության հետ կատարված ռազմականության համար և պարտավորվեց անհապաղ կատարել թուրքմենշայի պայմանագրով Պարսկաստանի ստանձնած բոլոր պարտավորությունները: Ցարական կառավարությունն էլ բավարարվեց դրանով, որովհետև ռուս-թուրքական պատերազմը թևակոխել էր իր վճռական շրջափուլը և նման պայմաններում ռուս-պարսկական հարաբերությունների հետագա սրումը միայն օգտակար կլիներ թուրքիային ու Արևմտյան տերություններին:

Հուսախաբ լինելով Պարսկաստանից, Անգլիան իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեց թուրքիայի վրա: Նրա ռազմական խորհրդականների մշակած պլաններով սուլթանը ծրագրում էր 1829 թ. սկզբներին հզոր հարձակում սկսել Ախալցխայի, Կարսի և Բայազետի ուղղություներով: Այդ պլանի իրագործման համար թուրքական հրամանատարությունը Կովկասյան ռազմաճակատում կենտրոնացրեց մեծաքանակ բանակ ղենքի, զինամթերքի ու պարենի խոշոր պաշարներ: Հայերին Կովկասյան կորպուսի զորամասերին օգնություն ցույց տալու հնարավորությունից զրկելու նպատակով թուրք փաշաները նրանց զանգվածաբար տեղահան էին անում սահմանամերձ շրջաններից ու քշում երկրի խորքը, իսկ նրանց ունեցվածքը կողոպտում:

Թուրքական հրամանատարությունն իր առաջին հարվածն ուղղեց Ախալցխայի դեմ: Թշնամու 20 հազարանոց բանակը սրբնթաց առաջխաղացումով 1829 թ. փետրվարի 17-ին պաշարեց Ախալցխան: Փետրվարի 19-ի լույս 20-ի գիշերը տեղի ունեցած արյունալի մարտերից հետո հակառակորդին հաջողվեց ներխուժել քաղաքի փողոցները: Օգտվելով դրանից, թուրք զինվորները ոչ միայն կողոպտում են հայերի ու վրացիների ամբողջ ունեցվածքը, այլև սրի են քաշում նրանց, չխնայելով անգամ երեխաներին, կանանց ու ալեհեր ծերունիներին: Անառիկ էր մնում պաշարված ամրոցը, որի կայազորի պետ գեներալ Վ. Բեհլութովը, վճռականորեն մերժելով անձնատուր լինելու մասին Ահմեդ փաշայի վերջնազիրը, մեծ հմտությամբ կազմակերպեց պաշտպանությունը: Ռուսական սակավաթիվ բերդապահ կայազորին օգնություն էին ցույց տալիս տեղի հայերն ու վրացիները, որոնցից շատերն ընկան անհավասար կռվում: 12 օրից հետո պաշարված Ախալցխային Թիֆլիսից օգնության է հասնում նախկին ղեկաբերիստ Ի. Գ. Բուրցովի զորադուռը: Բորժոմի կիրճում նա պարտություն է մատնում թուրքական առաջապահ կորպուսին և, թիկունքից հարվածելով Ախալցխան պաշարած հակառակորդի բանակին, մարտի 4-ին թշնամուն հարկադրում է խուճապահար փախուստի դիմել:

Թուրքական զորքերի հակահարձակման ձախողման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Բայազետի պաշտպանությունը: Վանի

փաշայի գլխավորությամբ թուրքական 15 հազարանոց մի զորաբանակ 1829 թ. հունիսի 19 (20)-ին պաշարում է Բայազետը։ Ռուսական 1500 զինվորից կազմված կայազորի հետ միասին զենքի դիմեցին քաղաքի հայերը, անգամ կանայք ու պատանիները։ Դեռևս Պասկևիչի 1829 թ. հոկտեմբերի 10-ի պաշտոնական զեկուցագրի համաձայն, Բայազետի պաշտպանության մարտերին մասնակցել են 2000 հայեր¹⁶։ Դիմանալով զենքի ու պարենի պակասից առաջացած բոլոր դժվարություններին, ռուս զինվորների հետ սերտորեն համագործակցելով, նրանք ետ մղեցին թուրքական մեծաքանակ բանակի բոլոր գրոհները և քաջաբար պաշտպանեցին Բայազետը։ Պաշտպանության ղեկավարներից մեկի՝ զենեռալ Պոպովի վկայությամբ, հայերը կոչվում ու մեռնում էին ինչպես հերոսներ, նրանց հրամանատարները, շնայած բոլորն էլ վիրավորված էին, բայց միշտ գտնվում էին կրակի առաջին գծում։ Ռուս զինվորների և հայ աշխարհագորայինների քաջարի դիմադրության շնորհիվ ձախողվեց Բայազետը գրավելու թուրքական պլանը։ Լսելով էրզրումի ուղղությամբ ռուսական զորքերի հաղթական գործողությունների լուրը, Բայազետը պաշարած թուրքական բանակը շտապում է ետ վերադառնալ Վան, այն պաշտպանելու համար։

Թուրքական բանակների դեմ նշանավոր հակահարձակողական մարտերից էր նաև Սողանլուղի ճակատամարտը (հունիսի 19—20), որն ավարտվեց ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակով և հունիսի 24-ին Հասան-Ղալա բերդի գրավումով։

Բոլոր ուղղություններով թուրքական բանակներին ետ շարտելուց հետո, Կովկասյան կորպուսի զորամասերը, առաջ շարժվելով, աղատադրում են Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառները։ 1829 թ. հունիսի 27-ին ռուսական զորամասերը առանց դիմադրության հանդիպելու գրավեցին էրզրումը (Կարին)։ Դա խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր, որովհետև եթե Կարսը համարվում էր էրզրումի բանալին, ապա էրզրումը՝ Անատոլիայի նախադուռն էր։

Էրզրումի գրավման կարևորության մասին Ֆ. Էնգելսը գրել է. «... ռուսների կողմից էրզրումի հաջող գրոհը որոշեց կամպանիայի ելքը Ասիայում 1829 թվականին»¹⁷։ Ռուսական զորքերի հետ էրզրում հասավ նաև մեծ գրող Ա. Ս. Պուշկինը, որն այցի էր եկել Կովկաս աքսորված իր ղեկաբրիստ բարեկամներին։ Հուլիս-օգոստոս ամիսներին ռուսական կորպուսի զորամասերը գրավում են Օլթին, Քղին, Մուշը, Խնուսը, Դերջանը, Բաբերդը (Բայբուրթը) և նախապատրաստվում գրավել Սև ծովի առափնյա շրջանները, հատկապես Բաթումն ու Տրապիզոնը։

* * *

1829 թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ հայերի օգնությունը Կովկասյան կորպուսի զորամասերին ավելի կազմակերպված ու ծավալուն բնույթ ստացավ։ Եթե պատերազմի սկզբին արևմտահայերը մեծ մասամբ միանում էին Հայկական մարզից ռուսական զորամասերի հետ ռազմաճա-

¹⁶ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 1019, ք. 3։

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стр. 450.

կատ եկած աշխարհազորային ջոկատներին և քաջաբար կռվում թշնամու դեմ, ապա 1828 թ. վերջերին, մասնավորապես 1829 թ., նրանք ստեղծում են նաև իրենց ինքնուրույն ջոկատները:

Պատերազմական գործողությունների ամբողջ ընթացքում խոշոր ծառայություն մատուցեց Բայազետի Մելիք-Մարտիրոսի 500 մարդուց բաղկացած հեծյալ ջոկատը:

1829 թ. հունիսին էրզրում շարժվող ռուսական զորամասերին նշանակալից օգնություն ցույց տվեցին Բասենի և էրզրումի հայերը՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Աշխարհազորային այդպիսի ջոկատներ ստեղծեցին նաև Բայազետի, Ալաշկերտի, Բասենի, Սեբաստիայի, Մուշի, Արդահանի և Արևմտյան Հայաստանի այլ գավառների հայերը:

Էրզրումի գրավումը: Նկ. Վ. Մաշկովի

Ռուս-թուրքական պատերազմում աչքի ընկնող մասնակցություն ունեցան Կովկասյան կորպուս աքսորված և արդեն ռուս-պարսկական պատերազմի ճակատներում բազում սխրանքներ գործած դեկաբրիստները: Մ. Պուշկինի նախագծով ու նրա ղեկավարությամբ Կարս տանող ճանապարհին կառուցվեցին մի շարք կամուրջներ և անցումներ, նույնիսկ որոշ ճանապարհներ սալարկվեցին:

Ռուս-թուրքական պատերազմում համարձակ ու քաջ զորավարի անուն վաստակեց նախկին դեկաբրիստ փոխգնդապետ Ա. Միկլաշևսկին: Նա մասնակցություն ունեցավ Կարսի, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի բերդերի գրավման մարտերին: 1828 թ. նոյեմբերին Ա. Միկլաշևսկին ստացավ զնդապետի աստիճան, 1829 թ. մարտին նշանակվեց 42-րդ Սեբրական զնդի հր-

բամանատար և իր գնդով խոշոր դեր խաղաց թուրքական բանակների դեմ մղված բոլոր նշանավոր ճակատամարտերում:

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների գրեթե բոլոր կարևոր ստրատեգիական պլանները կազմվում ու մշակվում էին դեկաբրիստների «Փրկության միության» ապա «Բարօրության միության» անդամ, Կովկասյան կորպուսի օբեր-կվարտիրմեյստեր Վ. Վոլխովսկու աջակցության մասնակցությամբ: Նրա անունը սերտորեն կապված է Կարսի, Էրզրումի, Բաբերդի համար մղված ճակատամարտերի հետ:

Ռուս-պարսկական և հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ իր ռազմական խոր գիտելիքներով, զորավարական տաղանդով ու անձնական քաջությամբ փայլեց նախկին դեկաբրիստ գնդապետ Ի. Բուրցովը: Նա Կարսի բերդի վրա կատարված խիզախ ու սրընթաց գրոհի նախաձեռնողներից մեկն էր, որի համար պարգևատրվեց Գեորգիևյան խաչով: Ի. Բուրցովը, Ախալցխայի գրավման մարտերի ամենավճռական պահին, Շիրվանյան գնդի հրամանատար Բորոդինի սպանվելուց հետո, գնդի հրամանատարությունը վերցրեց իր ձեռքը, մեծ հմտությամբ ու համարձակությամբ մարտի տարավ այն և օգոստոսի 15-ին առաջինը մտավ Ախալցխա:

1829 թ. ռազմական գործողությունների ժամանակ Ի. Բուրցովի զբաղվողած խնդրած խնդրանքներից մեկն էր Արդահանի մոտ ջախջախեց թուրքական 16 հազար զինվորից կազմված բանակը և փայլուն հաղթանակ տարավ Սողանլուղի ճակատամարտում:

1829 թ. ամռանը Ի. Բուրցովն, իր գնդով անցնելով վճռական հարձակման, գրավեց Օլթի գավառը, ապա Բաբերդը: Հուլիսի 19-ին խորթ գյուղի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ճակատամարտում Ի. Բուրցովը, որն արդեն զենքերալ-մայորի աստիճան ուներ, ծանր վիրավորվեց և մահացավ հուլիսի 23-ին:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Արևելյան Հայաստանում մղված մարտերի մասնակից նախկին դեկաբրիստ Վ. Սուխորուկովը «գերազանց քաջություն» ցուցաբերեց նաև Ախալցխայի ու Էրզրումի համար մղված կռիվներում և ռուս-թուրքական պատերազմի այլ հերոսամարտերում: Վ. Սուխորուկովը, որպես շնորհալի զինվորական, զարգացած պատմաբան և փայլուն լրագրող, աչքի ընկնող դեր խաղաց նաև Կովկասյան կորպուսի շտաբում:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում իրենց անունները հերոսի փառքով պսակեցին նախկին դեկաբրիստներ Պյոտր և Պավել Բեստուժև եղբայրները, Ա. Վեդենյակինը, Ֆ. Վիշնևսկին, Պ. Կոնովնիցինը, Ա. Գանգբելովը, Ն. Սեմիլևը և ուրիշներ:

3. ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼԻՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅՆՐԻ ԳԱՂԹԸ

Պատերազմական գործողությունները ռուսների համար հաջող էին զարգանում նաև գլխավոր՝ Բալկանյան ռազմաճակատում: 1829 թ. այս ռազմաճակատի հրամանատար նշանակվեց գեներալ Ի. Դիբիչը, որը ձեռնամուխ ե-